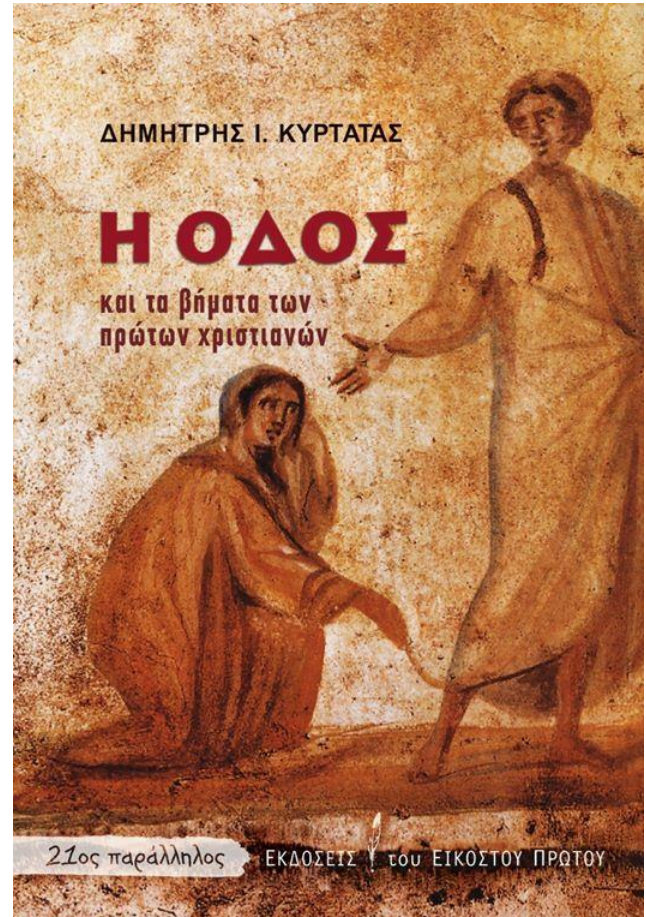

Δημήτρης Ι. Κυρτάτας, *Η Οδός και τα βήματα των πρώτων χριστιανών*, Εκδόσεις του
Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2020, 258 σελ.*

Στέφανος Παρασκευαΐδης
Διδάκτωρ Ιστορίας

Η ιστορία του πρώιμου χριστιανισμού είναι, για την ελληνική πραγματικότητα, ένα πεδίο δυσπρόσιτο στην ιστορική έρευνα. Αποτελεί αντικείμενο κυρίως θεολογικών σχολών, πολύ λιγότερο ιστορικών, ενώ οι βασικές προσεγγίσεις και οπτικές που υιοθετούνται είναι λίγο – πολύ δεδομένες και παγιωμένες. Ο Δ. Κυρτάτας ανήκει στις εξαιρέσεις αυτού του κανόνα, καθώς ασχολείται πολλά χρόνια τώρα με τον πρώιμο χριστιανισμό, τόσο ως ακαδημαϊκός δάσκαλος όσο και ως ερευνητής, πάντα με την ψύχραιμη ματιά του ιστορικού, απορρίπτοντας ιδεολογικές προκαταλήψεις και αμφισβητώντας βεβαιότητες. Το νέο του βιβλίο *Η Οδός και τα βήματα των πρώτων χριστιανών* από τις Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, ώριμος καρπός παλαιότερων αναζητήσεών του, αποτελεί σταθμό στην έρευνα του πρώιμου χριστιανισμού από πολλές απόψεις. Τόσο η οπτική του θέματος που υιοθετεί όσο και η μεθοδολογία που ακολουθεί χαράσσουν, συχνά με τρόπο προκλητικό, νέα ερευνητικά μονοπάτια.

Όποιος ασχοληθεί με τη μελέτη του πρώιμου χριστιανισμού γνωρίζει ότι οφείλει να καταπιαστεί με ορισμένα μεγάλα θέματα: τους ηγέτες του κινήματος και τους αγίους, τις νέες ιδέες και τα δόγματα, τις εσωτερικές συγκρούσεις και τις αιρέσεις, τους διωγμούς, τους μάρτυρες, τους ασκητές. Γνωρίζει επίσης ότι είναι αναγκασμένος να χρησιμοποιήσει πηγές που έχουν πολύ συγκεκριμένους περιορισμούς, στο είδος των πληροφοριών και την οπτική τους γωνία. Με δεδομένους αυτούς τους περιορισμούς είναι πραγματικά δύσκολο να δει κανείς το συγκεκριμένο θέμα από μια

διαφορετική αφετηρία. Πώς θα άλλαζε όμως η εικόνα μας για την ιστορία του χριστιανισμού αν κάναμε αντικείμενο μελέτης μας εκείνους που απαρνήθηκαν την πίστη τους, τους στρατιώτες, τις γυναίκες, τους δούλους, τους ληστές, τους αιρετικούς; Και κατά πόσο τα συμπεράσματα από μια τέτοια έρευνα θα συμπλήρωναν την εικόνα που έχουμε από τις πιο «ορθόδοξες» προσεγγίσεις;

Αυτό ακριβώς επιχειρεί να κάνει ο Κυρτάτας στην «Οδό» του. Όπως το διατυπώνει ο ίδιος, τον ενδιαφέρουν περισσότερο τα «αφανή μονοπάτια», γι' αυτό και κάνει θέμα του βιβλίου του κάποιες «παράπλευρες και δευτερεύουσες διαδρομές των πρώτων χριστιανών». Στόχος του είναι να φωτίσει «ορισμένα χαρακτηριστικά του θρησκευτικού κινήματος τα οποία οι πρώτοι και

* Η βιβλιοκρισία αυτή δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στο περιοδικό *the books' journal*, τ. 112 (Οκτώβριος 2020).

βασικοί μας πληροφοριοδότες άφησαν στη σκιά ή τα προσπέρασαν χωρίς ιδιαίτερο σχολιασμό». Και έκτοτε παρέμειναν στην αφάνεια, ως δεδομένα ή μη σημαντικά.

Ακόμα όμως και όταν καταπιάνεται με θέματα γνωστά και κεντρικά στην ιστορία του χριστιανισμού, το κάνει πάντα από μια ιδιαίτερη και εκκεντρική σκοπιά. Μιλά για τους μάρτυρες αλλά εστιάζοντας στο ιδιαίτερο φαινόμενο των εθελοντών μαρτύρων. Αναφέρεται στους διωγμούς αλλά από την σκοπιά των Ρωμαίων αυτοκρατόρων και της γενικότερης θρησκευτικής τους πολιτικής, αλλά και από τη σκοπιά εκείνων που επέλεξαν να μην μαρτυρήσουν για την πίστη τους. Θίγει το φαινόμενο του ασκητικού κινήματος αλλά μέσα από την ακραία πρακτική της εκούσιας ταφής. Όλα αυτά τα θέματα, που αναπτύσσονται στα επιμέρους κεφάλαια του βιβλίου, δίνουν μια εικόνα για το χριστιανικό κίνημα πολύ πλουσιότερη από αυτήν που γνωρίζαμε έως τώρα. Ο αναγνώστης διαπιστώνει ότι δίπλα στις «κεντρικές λεωφόρους» της ανάπτυξης και επέκτασης του χριστιανισμού, υπήρχαν και λειτουργούσαν παράλληλα πλήθος άλλων διαφορετικών διαδρομών, «παραδρόμων» και «αδιεξόδων», που πείθουν με την ποικιλία και την αντιφατικότητά τους ότι η διάδοση και επικράτηση του χριστιανισμού ήταν ένα μεγάλο και σύνθετο φαινόμενο.

Το ερώτημα βέβαια που προκύπτει είναι κατά πόσο οι πηγές μας δίνουν επαρκείς πληροφορίες για θέματα και προσεγγίσεις όπως αυτές που επιχειρεί ο Κυρτάτας. Αν οι συντάκτες των πηγών δεν ασχολήθηκαν σοβαρά ή υποβάθμισαν αυτά τα θέματα, τότε πώς μπορεί ο σημερινός ερευνητής να μιλήσει γι' αυτά; Η απάντηση σε αυτό το πρόβλημα βρίσκεται στη μέθοδο με την οποία αντιμετώπισε τις πηγές του ο συγγραφέας, ο οποίος, κάπως προκλητικά, μας λέει: «Έπραξα όλα όσα καλείται να αποφεύγει ένας καλός και σοβαρός ιστορικός», εξηγώντας ότι κατέφυγε «πολύ συχνά σε υπαινιγμούς, ασήμαντες λεπτομέρειες και τυχαίες πληροφορίες», ότι αξιοποίησε μύθους, έκανε υποθέσεις, σχολίασε σιωπές και αποσιωπήσεις

των πηγών. Σε αυτήν όμως ακριβώς τη μεθοδολογία βρίσκεται μεγάλο μέρος της γοητείας του βιβλίου. Διότι ο συγγραφέας του έχει έναν μοναδικό τρόπο να αντλεί από τις πηγές του πληροφορίες που φαινομενικά αυτές δεν δίνουν και να τις κάνει να μιλούν για πράγματα που δεν είχαν την πρόθεση να μιλήσουν. Πράγματι, η πληροφορία που δίνεται τυχαία στο περιθώριο μιας αφήγησης μπορεί να είναι πιο αξιόπιστη, καθώς δεν υπακούει στους ρητορικούς και ιδεολογικούς στόχους ενός συγγραφέα. Η σιωπή μπορεί επίσης να είναι πολύ εύγλωττη γι' αυτό που θεωρείται αυτονόητο ή για εκείνο που δεν πρέπει να ειπωθεί. Ακόμα και οι μύθοι, τα παραμύθια και οι διαδόσεις, που συνήθως απορρίπτονται από τους ιστορικούς ως αναληθείς και κατασκευασμένοι, συχνά μας βοηθούν να προσεγγίσουμε τη νοοτροπία, την ιδεολογία και τη σκέψη των ανθρώπων μιας εποχής, να κατανοήσουμε δηλαδή έναν από τους βασικότερους παράγοντες που καθορίζει τις αποφάσεις και τις ενέργειές τους. «Τα θρησκευτικά φαινόμενα άλλωστε», υποστηρίζει ο ίδιος, «δεν ανάγονται τόσο πολύ σε εξακριβωμένα περιστατικά, όσο σε ψυχικές διαθέσεις, πάθη και υπερβολές».

Βασικό ρόλο στη μεθοδολογία του συγγραφέα παίζουν τα ερωτήματα που τίθενται κάθε φορά. Διότι είναι αλήθεια ότι οι πηγές δίνουν απαντήσεις ανάλογα με το ερώτημα που θα θέσει ο ιστορικός. Τα ερωτήματα του Κυρτάτα έχουν πάντα μια ιδιαιτερότητα και μια πρωτοτυπία. Τίθενται από μια βάση που βρίσκεται έξω από το πλαίσιο των παραδεδομένων και παγιωμένων αντιλήψεων. Έχουν, θα λέγαμε, τη φρεσκάδα εκείνου που ανακαλύπτοντας έναν νέο κόσμο βλέπει τις παραδοξότητες του, οι οποίες μένουν αθέατες σε όσους ζουν σε αυτόν. Είναι επίσης ερωτήματα που αφού έχουν τεθεί μοιάζουν προφανή, αλλά ανοίγουν νέους δρόμους στη μελέτη του θέματος που εξετάζει.

Πώς από τον Ρωμαίο εκατόνταρχο, ο οποίος εμφανίζεται στα ευαγγέλια να ομολογεί κάτω από τον σταυρό ότι ο Ιησούς ήταν

αληθινός υιός θεού, φτάσαμε στην απόφαση του Μ. Κωνσταντίνου να επιλέξει χριστιανικά θρησκευτικά σύμβολα για να συσπειρώσει τον στρατό του και εν τέλει να ευνοήσει ως αυτοκράτορας τον χριστιανισμό; Ποια σχέση μπορεί να έχει ο εμπαιγμός του Ιησού από τους στρατιώτες του Πιλάτου ως ψευτοβασιλιά με τη συστράτευση υπό τα σύμβολα του χριστιανισμού σε μια αναμέτρηση που θα έκρινε τον αληθινό βασιλιά αλλά και την αληθινή πίστη;

Είναι ερωτήματα που δεν έχουν τεθεί στην έρευνα του πρώιμου χριστιανισμού, κι όμως με τον τρόπο που παρουσιάζονται από τον συγγραφέα φαίνονται εύλογα. Θεωρούμε συνήθως αυτονόητο ότι οι στρατιώτες του Μ. Κωνσταντίνου εμπνέονταν από τα χριστιανικά σύμβολα του ηγέτη τους, όπως θεωρούμε εξίσου αυτονόητο ότι οι στρατιώτες των Ρωμαίων αυτοκρατόρων καταδίωκαν και θανάτωναν τους χριστιανούς με τον ίδιο ζήλο που είχαν μαστιγώσει και εξευτελίσει τον ίδιο τον Ιησού. Ξεχνάμε όμως να παρατηρήσουμε ότι οι δύο αυτές παραδοχές αφήνουν ένα τεράστιο κενό στον ρόλο του στρατεύματος. Ενδεχομένως πιστεύουμε ανομολόγητα ότι οι στρατιώτες απλά εκτελούν εντολές και, εκτός εξαιρέσεων, δεν παίζουν κάποιον ρόλο στην κοινωνική και θρησκευτική ζωή. Ο Κυρτάτας αναδεικνύει αυτές τις παραδοξότητες και τις αντιφάσεις για να εστιάσει βαθύτερα στον ρόλο του στρατεύματος για τον εκχριστιανισμό της αυτοκρατορίας. Και να υποστηρίξει εν τέλει εξίσου προκλητικά ότι οι στρατιώτες που μάχονταν υπό το χριστιανικό λάβαρο του Κωνσταντίνου ουσιαστικά δεν έκαναν κάτι εντελώς διαφορετικό από τους στρατιώτες που χλεύαζαν τον Ιησού.

Η δομή των επιμέρους κεφαλαίων του βιβλίου είναι κατά κύριο λόγο χρονολογική. Η πραγμάτευση ξεκινά από μια συνήθως σύντομη αναφορά των ευαγγελίων και καταλήγει με μαρτυρίες της εποχής του Μ. Κωνσταντίνου, παρακολουθώντας έτσι την εξέλιξη στην πορεία του χρόνου. Η επιλογή αυτή φαίνεται βέβαια συνηθισμένη και παραδοσιακή, αλλά έχει την

ιδιαιτερότητα ότι η χρονική αφήγηση εστιάζει σε ένα διαφορετικό θέμα κάθε φορά, παρουσιάζει έναν ξεχωριστό παράλληλο δρόμο του χριστιανισμού. Το αποτέλεσμα αυτής της παρουσίασης είναι ότι πετυχαίνει να φέρει κοντά περιστατικά, πρόσωπα και καταστάσεις που πολύ δύσκολα θα σκεφτόταν κανείς να τα συγκρίνει σαν να ανήκουν στο ίδιο φαινόμενο. Τι σχέση μπορεί να έχει, για παράδειγμα, η αυγούστα Ελένη και αγία της χριστιανικής εκκλησίας με τη γυναίκα του Ποντίου Πιλάτου; Ο συγγραφέας καταφέρνει να δείξει ότι ανάμεσα στις δύο αυτές γυναίκες μεσολαβεί μια μακρά σειρά γυναικών, κυρίως ανώτερων τάξεων, που ενδιαφέρονταν για τον χριστιανισμό και έπαιζαν έναν αφανή, αποσιωπημένο αλλά πολύ σημαντικό ρόλο στην εξάπλωση και οργάνωση του χριστιανικού κινήματος.

Τα συμπεράσματα που προκύπτουν συχνά δεν είναι μόνο ενδιαφέροντα και καινοτόμα. Αμφισβητούν ευθέως προκαταλήψεις και διορθώνουν στρεβλώσεις που οφείλονται σε ιδεολογικές προσεγγίσεις της ιστορίας. Είναι γνωστή η άποψη, για παράδειγμα, ότι οι σχέσεις του χριστιανισμού με το ρωμαϊκό κράτος ήταν κατά κανόνα εχθρικές και ότι η νέα θρησκεία επικράτησε παρότι διωκόμενη από τους αυτοκράτορες. Ο Κυρτάτας αφενός καταρρίπτει την άποψη αυτή παραθέτοντας πλήθος στοιχεία. Αφετέρου αναζητά τα δίκτυα διάδοσης του χριστιανισμού μέσα στον ίδιο τον αυτοκρατορικό οίκο, στους αυτοκρατορικούς δούλους και απελεύθερους, στις γυναίκες που ζούσαν στο παλάτι ασκώντας την επιρροή τους με ποικίλες ιδιότητες, όπως της τροφού, της μητέρας, της συζύγου, της παλλακίδας.

Μη «ορθόδοξη» είναι και η ματιά με την οποία βλέπει τις αιρέσεις. Το φαινόμενο των αιρέσεων αντιμετωπίζεται συνήθως από μια αρνητική σκοπιά, ως ένας παράγοντας που στάθηκε εμπόδιο στην εξάπλωση και την επικράτηση του χριστιανισμού ανά τους αιώνες. Αυτή είναι βέβαια η οπτική του ορθόδοξου χριστιανού, η οπτική δηλαδή που επιβάλλει στα γεγονότα αυτός που υπερίσχυσε τελικά στις αντιθέσεις και τις διαμάχες. Ο συγγραφέας της

«Οδού» προβάλλει την πολύ εύγλωττη εικόνα αιρετικών να πεθαίνουν στην ίδια πυρά με τους ορθόδοξους μάρτυρες, επισημαίνοντας ότι πολλές εκδοχές του χριστιανισμού αντιπαρατέθηκαν με τις εξουσίες με παρόμοια τόλμη, είχαν τους δικούς τους μάρτυρες, προφήτες, ασκητές, ικανούς θεολόγους, και κυρίως τον ίδιο σκοπό και συνέβαλλαν στο ιστορικό φαινόμενο του εκχριστιανισμού της αυτοκρατορίας. Άλλωστε η διάκριση του ορθού και του απορριπτέου δεν ήταν πάντα σαφής και επιλογές ή απόψεις που κάποτε ήταν αποδεκτές ή ανεκτές, έγιναν κάποια στιγμή απορριπτές και αναθεματίζονταν. Με τον τρόπο αυτό ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι σε μια ιστορία του χριστιανισμού έχουν θέση όλες οι εκδοχές που έλαβε αυτός, ως οργανικό κομμάτι της ιστορικής του πορείας και όχι ως εμπόδια στην εξέλιξη του κινήματος.

Έτσι *Η Οδός και τα βήματα των πρώτων χριστιανών*, παραλείποντας την κύρια οδό και ανιχνεύοντας τους παραδρόμους, πετυχαίνει έναν διπλό στόχο. Από τη μια μεριά αποκαλύπτει, φέρνει στο φως άγνωστες πτυχές του πρώιμου χριστιανισμού ανανεώνοντας σημαντικά την εικόνα που έχουμε γι' αυτόν. Από την άλλη μεριά προβληματίζει, θέτει ερωτήματα που εν μέρει μένουν ανοιχτά σε περαιτέρω διερεύνηση, ανοίγοντας νέες οδούς στη μελέτη του φαινομένου. Διότι είναι αλήθεια ότι ο συγγραφέας της *Οδού* προκαλεί τον αναγνώστη, προκαλεί τον ερευνητή, τον αναγκάζει να ξαναδεί τα δεδομένα με άλλο μάτι και να κάνει νέους συσχετισμούς. Η έρευνα του Κυρτάτα είναι φτιαγμένη να προκαλεί νέα έρευνα, με έναν τρόπο όμως που δεν αφορά μόνο τον ειδικό, τον ακαδημαϊκό, τον επιστήμονα. Όπως τα περισσότερα βιβλία του ίδιου συγγραφέα, έτσι κι αυτό είναι γραμμένο ώστε να απευθύνεται στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό.

Ο συνήθης ακαδημαϊκός τρόπος συγγραφής της έρευνας απαιτεί έναν εξαντλητικό διάλογο με τη σύγχρονη βιβλιογραφία. Συχνά στο πλαίσιο αυτού του διαλόγου οι ιστορικές πηγές μπορεί να έρχονται

σε δεύτερη μοίρα, και ο ερευνητής να τις θεωρεί δεδομένες ή να τις προσπερνά με σύντομες αναφορές δίνοντας έμφαση στον επιστημονικό διάλογο που καθορίζει και το επιστημονικό προφίλ του έργου του. Ο Κυρτάτας φαίνεται να παραβιάζει τα εσκαμμένα και σε αυτό το επίπεδο. Τα στοιχεία πάνω στα οποία βασίζονται τα συμπεράσματα δεν παρατίθενται ξερά μέσω μιας απαρίθμησης εν είδει καταλόγου, ενώ οι μαρτυρίες των πηγών δεν χάνονται μέσα σε ένα πλήθος βιβλιογραφικών αναφορών και παραπομπών. Αντίθετα αποτελεί βασική επιλογή του συγγραφέα να φέρει τις αφηγήσεις των πηγών σε πρώτο πλάνο, να εστιάσει σε ατομικές ιστορίες. Το κέρδος από αυτήν την επιλογή είναι πολλαπλό.

Πρώτον, το γενικότερο συμπέρασμα, ο ιδιαίτερος κάθε φορά δρόμος που ακολούθησε ο πρώιμος χριστιανισμός, προκύπτει από μια σειρά σύντομων αφηγήσεων που δίνει στο έργο του μια ξεχωριστή αφηγηματική δύναμη. Αυτή η ελκυστική αφήγηση έχει την ιδιότητα να μην απευθύνεται μόνο στον ειδικό αλλά να μαγνητίζει τον μέσο αναγνώστη και να τον εμπλέκει σε έναν αυθόρμητο προβληματισμό, αγγίζοντας έτσι ευρύτερα ακροατήρια. Δεύτερον επιστρέφει την ιστορική έρευνα στο σημείο όπου θα έπρεπε να ξεκινάει, στις πηγές της. Τόσο στα βιβλία του όσο και στην πολύχρονη διδασκαλία του Κυρτάτας επιμένει ότι η κατανόηση της ιστορίας ξεκινάει από την ανάγνωση των πηγών, που δεν αρκεί να είναι προσεκτική και αμερόληπτη, αλλά να ανακαλύπτει διαφορετικές αφετηρίες και να κινείται σε πολλά επίπεδα. Τρίτον η μέθοδος αυτή δίνει κατά κάποιον τρόπο στον αναγνώστη την ευκαιρία να λειτουργήσει ο ίδιος ως ιστορικός. Έχοντας μπροστά του την αφήγηση της ιστορικής μαρτυρίας μπορεί να φανταστεί την πραγματικότητα και να οσμιστεί το γενικότερο κλίμα της εποχής. Μπορεί ακόμα να κάνει τις δικές του σκέψεις και τους δικούς του συνειρμούς, βλέποντας έτσι στην πράξη ότι η αναζήτηση της ιστορικής αλήθειας είναι μια συναρπαστική διαδικασία.